

УДК 159.99

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЇ СІМ'Ї ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВИХ ЗНАНЬ

Посвістак О.А., к. іст. н.,
доцент кафедри філософії і політології
Хмельницький національний університет

У статті проаналізовані теоретико-методологічні основи психології сім'ї і охарактеризований внесок представників різних теоретичних підходів до вивчення сім'ї у становлення психології сім'ї як галузі наукових знань.

Ключові слова: психологія сім'ї, галузь наукових знань, методологія науки, теоретичний підхід, напрям психотерапії.

В статье проанализированы теоретико-методологические основы психологии семьи и охарактеризован вклад представителей различных теоретических подходов к изучению семьи в становление психологии семьи как научной отрасли.

Ключевые слова: психология семьи, область научных знаний, методология науки, теоретический подход, направление психотерапии.

Posvistak O.A. THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF PSYCHOLOGY OF THE FAMILY AS A FIELD OF SCIENTIFIC KNOWLEDGE

The theoretical and methodological foundations of psychology of the family are analyzed in the article, and contribution of different theoretical approaches to the study of family in the formation of psychology of the family as a field of scientific knowledge.

Key words: psychology of the family, branch of scientific knowledge, methodology of science, theoretical approach, branch of psychotherapy.

Постановка проблеми. Процеси еволюції сім'ї, які відбуваються в сучасному суспільстві, породжують необхідність вивчення сім'ї та сімейних відносин як теоретичної бази для надання психологічної допомоги подружжю. За таких умов зростає роль психології сім'ї – галузевої дисципліни, предметом якої є специфіка психологічного підходу до вивчення сім'ї як системи міжособистісних взаємодій, функціональна структура сім'ї, основні закономірності та динаміка її розвитку; розвиток особистості в сім'ї та особливості надання психологічної допомоги сім'ї. Проте, незважаючи на наявність цілої низки праць, потреба осмислення все ще залишається відкритою через відсутність системних наукових досліджень, в яких було б узагальнено теоретико-методологічні основи психології сім'ї як наукової галузі та структурізовано наявні знання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження сім'ї представниками різних наук, галузей психології та напрямків психотерапії дозволили накопичити чималий матеріал з історії психології сім'ї. Зокрема, внесок антропологів, юристів, соціологів, проаналізований Л. Шнейдер, Т. Гурко [4; 18]. Дослідження в таких галузях психології, як соціальна психологія, психологія особистості, психологія розвитку, педагогічна, які стали теоретичною основою

психології сім'ї, фрагментарно описують С. Булова, А. Лисова [2; 6]. Загальні теоретичні концепції, сформульовані сімейними психотерапевтами, описують А. Холмогорова, Е. Ейдемилер, І. Малкіна-Пих [7; 17; 19] та інші. Проте автори аналізують лише окремі аспекти проблеми, що породжує потребу створення узагальнюючого дослідження теоретико-методологічних основ психології сім'ї як наукової галузі.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в тому, щоб проаналізувати теоретико-методологічні основи психології сім'ї як наукової галузі.

Виклад основного матеріалу дослідження. В результаті вивчення наукових джерел в процесі аналізу теоретико-методологічних основ психології сім'ї як наукової галузі нами з'ясовано, що накопичення емпіричного матеріалу і його пояснення за допомогою певних теоретичних конструкцій об'єктивно породжує потребу внутрішньої структуризації наявної інформації, якою володіє наука на певних етапах розвитку. Внаслідок цієї структуризації відбувається виділення відносно відокремлених секторів знань – галузей науки.

Німецький філософ М. Хайдеггер стверджує, що кожна наука в процесі розвитку повинна поділитися на певні галузі дослідження, і доводить, що процес спеціалі-

зації з виділенням окремих галузей є сутнісною необхідністю науки як дослідження та основою її прогресу [16]. Водночас Н. Федорова зауважує, що всю історію науки пронизує складне, діалектичне поєднання процесів не тільки диференціації, а й інтеграції: освоєння усе нових областей реальності і поглиблення пізнання приводять до диференціації науки, до дроблення її на все більше спеціалізовані галузі знання; в той же час потреба в синтезі знання постійно знаходить вираження в тенденції до інтеграції науки [15]. Процес бурхливої інтеграції наук, що прогресував з 2-ї пол. ХХ ст., призвів до складного та тісного перетину, взаємопроникнення наук. Виникли міждисциплінарні галузі науки, здатні розв'язувати пізнавальні завдання нового рівня, досліджувати складні системи, включаючи і саму людину в її соціокультурному та природному докільлі. Відповідно, говорять про міждисциплінарні науки, до яких методологи відносять науки та наукові галузі, в яких використовуються поняттєві засоби та методи, що напрацьовані в різних сферах та синтезуються в новій науці для розв'язання її специфічних завдань [13]. До такої наукової галузі можна віднести і психологію сім'ї. Так, Л. Помиткіна, В. Злагодух, Н. Хімченко, Н. Погорільська визначають психологію сім'ї як міждисциплінарний напрямок у психології, який вивчає проблеми шлюбу і сім'ї і включає широке коло досліджень у сфері соціології, економіки, етнографії, історії, юриспруденції тощо [10].

Логіка розгортання теоретизації предмету дослідження потребує визначення основ психології сім'ї як галузі наукових знань. Слід зауважити, що в її основі лежить систематизована сукупність підходів, способів, методів, прийомів дослідження, та теоретичні конструкції сформульовані в межах:

- інших наук: антропології, історії, економіки, соціології тощо (XIX – ХХ ст.);
- інших галузей психології: психології особистості, соціальної психології, вікової психології тощо (XIX – ХХ ст.);

- практики сімейної психотерапії та сімейного консультування (з 50-х рр. ХХ ст.).

Аналізуючи внесок представників інших наук у становлення психології сім'ї як наукової галузі, можна зазначити, що першими найбільш детально проаналізували форми організації та еволюцію шлюбно-сімейних стосунків в історичному контексті, довівши первинність матриархату, антропологію, етнографію, історики, юристи – представники *еволюційного теоретичного підходу* до вивчення сім'ї. Саме праця Й. Бахофена «Материнське право» (1861 р.) стала першим ґрунтовним дослідженням сім'ї та шлюбу.

Еволюціоністи першими створили історичну реконструкцію шлюбно-сімейних стосунків, встановили різноманіття їх історичних типів і прослідкували їх залежність від конкретних історичних умов. Вони зробили чималий внесок у формування понятійного апарату психології сім'ї, ввівши до наукового обігу та обґрунтувавши цілу низку термінів, якими оперує сучасна наука: наприклад, «екзогамія», «ендогамія» (Дж. Ф. Мак Леннан), «інцест» (Е. Вестермарк).

В межах *етології* сформувався *етологічний теоретичний підхід* до психології сім'ї. Його представники доводять визначальний вплив на шлюбно-сімейні стосунки біологічних основ поведінки людини. Сучасна психологія сім'ї взяла на озброєння деякі теорії етологів, зокрема ідеї про кардинальну різницю в біологічних мотивах шлюбної поведінки чоловіків і жінок, висновки про те, що моногамія – не ідеал з точки зору природного відбору тощо [18].

Вагомий внесок у становлення психології сім'ї як наукової галузі зробили *соціологи*. Перші емпіричні дослідження сім'ї пов'язані з іменем французького соціолога, економіста, інженера Ф. Ле Пле («Європейські робітники», 1855 р.) [18]. Шлюбно-сімейні стосунки з огляду на зміну соціокультурних функцій сім'ї і на взаємозв'язки сімейних ролей аналізують представники *структурно-функціонального підходу* до вивчення сім'ї: Б. Малиновський, У. Огборн, Е. Берджесс, Т. Парсонс та інші. Функціоналісти першими зайнялися розробкою проблем структурних та функціональних змін сім'ї та першими намагалися довести, що всі проблеми сім'ї – це психологічні проблеми, будь-яка з них може бути вирішена індивідуальними зусиллями або за допомогою консультантів зі шлюбно-сімейних питань, а міцність шлюбу залежить, головним чином, від психологічних зусиль подружжя; велику увагу приділили аналізу історичного переходу сімейних функцій до інших соціальних інститутів [2, с. 122–124].

Підхід соціального конфлікту (70-ті рр. ХХ ст.) до аналізу сім'ї базується на аналізі конфліктів Г. Зіммеля на рівні груп та К. Маркса та Ф. Енгельса на макрорівні і розглядає сім'ю як групу, в якій неминуче існують конфлікти між статями і поколіннями [4, с. 76]. Сформульовані теорії мікроресурсних конфліктів використовуються при аналізі подружніх конфліктів і конфліктів поколінь, проблем насильства в сім'ї [4, с. 88].

Підхід соціального обміну в дослідженнях сім'ї використовували А. Най, Дж. Левінгер, Р. Левайс, Г. Спеніер (1970–1980-ті рр.), Г. Беккер (1990-ті рр.) для вивчення

якості та стабільності шлюбу; теорії *раціонального вибору* (Дж. Коулман) при аналізі соціалізації. Представники підходу розглядають сім'ю як економічний осередок, а шлюб – як об'єднання людей з метою обміну матеріальними та нематеріальними ресурсами. Сутнісна характеристика підходу дозволяє дійти висновку, що найбільш вагомий внесок його теоретиків у психологію сім'ї полягає в аналізі впливу економічної ситуації на емоційні стосунки між членами сім'ї [4, с. 57, 67, 70].

Теоретичний підхід *розвитку, сімейного життєвого шляху або девелопменталістський* (від англ. development – «розвиток») є єдиним, як стверджує Т. Гурко, який був розроблений спеціально для аналізу сім'ї [4, с. 115]. Девелопменталісти спробували пояснити стосунки в сім'ї стадіями її розвитку в кожній точці життєвого циклу. Вони намагалися з'ясувати, чи дійсно теперішнє сім'ї засноване на минулому досвіді, і передбачити майбутнє, дослідили подружні стосунки, особливо ранній період шлюбу [6, с. 14–15]. В межах даного підходу у 1949 р. була розроблена Р. Хіллом та доопрацьована П. Боссом *теорія сімейного стресу*. П. Босс запропонував класифікацію подій-стресорів, розвинув поняття «подолання» та «управління стресом», проаналізував управління стресами в соціальному контексті, який змінюється, виділив джерела, типи і тривалість стресорних ситуацій тощо, чим зробив вагомий внесок у психологію сім'ї. Загалом, теорія сімейного стресу орієнтована на психотерапевтичну допомогу сім'ї [4, с. 115–117, 122].

Окремі концептуальні положення *біоекологічного теоретичного підходу* до аналізу сім'ї також стали теоретичною основою психології сім'ї. Започаткований у роботах представників Чиказької школи Е. Берджесса та Р. Парка (1920-ті рр.), він розглядає сім'ю як систему, яка перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими суспільними системами, та проаналізує адаптацію інституту сім'ї до міського середовища існування, зокрема адаптацію сімей мігрантів з інших країн [4, с. 124]. В контексті даного підходу американський психолог У. Бронфенбреннер (1979 р.) запропонував соціально-екологічну модель сім'ї. Він розглядає сім'ю як біосоціальну систему, роблячи акцент на контексті, в який занурена сім'я, і доводить, що для того, щоб змінити сім'ю, потрібно змінити умови її життя [8, с. 175].

Заслуговує на увагу теорія *демографічного переходу*, яка намагається пояснити зміну чисельності сім'ї і характеру шлюбних відносин у розвинених країнах. Вони особливо яскраво проявили себе в 70-ті р.

XX ст. в Західній Європі і полягали в поширенні дошлюбних і позашлюбних зв'язків, зростанні позашлюбної народжуваності, збільшенні віку вступу до шлюбу. Д. Ван де Каа і Р.Лестаг (1996 р.) назвали цей процес *другим демографічним переходом*. Н. Музеліс (1997 р.), автор *теорії багатоманітності*, припустив можливість різних причин змін сім'ї в різних країнах. Процеси модернізації суспільства, і, відповідно, сім'ї, протікають незалежно один від одного [8, с. 179–181]. Д. Коулман (2004 р.) запропонував концепцію *третього демографічного переходу*, намагаючись теоретично описати реальну загрозу для держав Центральної і Північної Європи перетворитися в країни, в яких через низьку народжуваність корінне населення може стати меншістю.

Кожна із сучасних демографічних теорій вносить свій вклад у розвиток психології сім'ї. Так, актуальним є аналіз появи цінностей, не пов'язаних із матеріальним благополуччям, поєднання модерністських віянь з традиційними в межах однієї сім'ї, загрози зникнення корінного населення у зв'язку з трансформацією сім'ї і «тихої» заміни його менш демократичними представниками більш відсталих країн [8, с. 182].

Життєвий цикл сім'ї став предметом дослідження *синергетики*. Він аналізується крізь призму еволюційних (стабільних) і біфуркаційних (кризових) фаз розвитку як такої, який пов'язаний з невизначеністю і можливістю вибору [14]. Наукові положення *синергетичного теоретичного підходу* доповнюють психологію сім'ї: синергетика рекомендує аналізувати не тільки структуру особистості членів сім'ї, їх можливі психопатологічні особливості, що сформувалися під час кризи, а й цілі, цінності, мотиви індивідуального розвитку кожного з членів сім'ї, вплив мікросоціального оточення. Використання синергетичного підходу в психологічному дослідженні сім'ї дає можливість розширення уявлень про феноменологію та механізми детермінації сімейних відносин, а також міру кваліфікованої участі в їхній оптимізації [12].

Теоретичною основою психології сім'ї стали дослідження в *соціальній, педагогічній, клінічній психології, психології особистості, розвитку тощо*. Соціальна психологія, виходячи з уявлення про сім'ю як малу групу, вивчає питання ролівої структури сім'ї, лідерства в сім'ї, стадійності розвитку сім'ї як групи, проблеми вибору шлюбного партнера, проблеми згуртованості сім'ї, конфлікту в сім'ї і способи їх вирішення. З точки зору соціальної психології, об'єктами вивчення в сім'ї є особистість в контексті сімейних стосунків; процеси між-

собистісної взаємодії. Сімейні відносини у взаємозв'язку особистості і суспільства першими вивчають представники наукового підходу *символічного інтеракціонізму* У. Джемс, Ч. Кулі, Ф. Знанецький, Ж. Піаже, З. Фрейд та інші. В літературі зустрічаються і інші назви цього теоретичного підходу: сцієнтистський, інтеракціонізм, рольова теорія, «Я»-теорія [4, с. 25]. У цій теорії робиться акцент на динамічному, на тому, який наявний зараз у процесі соціальної взаємодії, за посередництвом якого приходять до різного розуміння соціальної поведінки. Символічний аспект цієї перспективи стосується символів: слів, дій, поз, виразів обличчя, які використовуються людьми для спілкування та домовленостей. Через інтерес до міжособистісної поведінки представники символічного інтеракціонізму сконцентрувалися на динаміці соціальних відносин, особливо на процесі соціалізації і розвитку особистості. У дослідженнях сім'ї та шлюбу інтеракціоністи звертаються до внутрішніх процесів сім'ї та намагаються аналізувати як поведінку, яка проявляється зовні, так і очікування членів сім'ї один від одного. Роблячи таким чином, вони розглядають символи, які використовуються в міжособистісній комунікації, їх значення і способи розрізнення [6, с. 13–14].

Психологія розвитку та вікова психологія фокусом свого дослідження зробили закономірності розвитку особистості в сім'ї на різних вікових стадіях, зміст, умови і фактори соціалізації, проблеми виховання дитини в сім'ї, психологічні особливості дитячо-батьківських відносин. Віково-психологічне консультування, спрямоване на контроль за ходом психічного розвитку дитини, профілактику і корекцію негативних тенденцій розвитку, розглядає сім'ю і сімейне виховання як найважливіший компонент соціальної ситуації розвитку дитини. Психологія особистості розглядає спілкування і міжособистісні відносини в родині як основу особистісного зростання і самореалізації, розробляє форми і методи оптимізації особистісного розвитку людини з урахуванням ресурсів сім'ї. В рамках клінічної психології внутрішньосімейні відносини розглядаються як важливий фактор у контексті проблем етіології, терапії та реабілітації після подолання психічних порушень і відхилень.

Починаючи з першої чверті ХХ ст., психіатрами, клінічними психологами, соціальними психологами проводилися систематичні дослідження сім'ї, якими охоплювали не тільки процес виховання, але і багато інших аспектів її функціонування: взаємини поколінь в структурі однієї сім'ї, лідер-

ство окремих її членів, наявність конфліктів і способи їх вирішення, комунікація сім'ї з навколишнім середовищем, цінності сім'ї, її матеріальний статус [5, с. 7].

У 50-х рр. ХХ ст. особливо гостро постає проблема виділення психології сім'ї в окрему галузь наукових знань. Соціальний запит на оптимізацію життєдіяльності сім'ї, потреба підвищення ефективності подружньої взаємодії і дитячо-батьківських стосунків, вирішення проблем виховання дітей прискорили процес інституціоналізації даної галузі. Знання, здобуті у межах інших наук та галузей психології, уже не могли вирішити назрілі проблеми.

На фоні цих процесів із середини 1940-х рр. зростає потреба населення в сімейній *психотерапії* практично у всіх країнах світу. Це пов'язано з тим, що Друга світова війна викликала деструктивні процеси в сім'ях, технічний прогрес, швидкі зміни в суспільстві призвели до поширення делінквентної поведінки підлітків і збільшення кількості розлучень, тому об'єктом підвищеної уваги стала саме сім'я. Продовжуючи працювати з окремими індивідами, багато фахівців почали надавати перевагу дослідженню індивіда в контексті сім'ї [1].

Формується сімейна психотерапія як комплекс психотерапевтичних методів і прийомів, спрямованих на лікування пацієнта в сім'ї, за допомогою сім'ї і на оптимізацію сімейних взаємин [19]. На основі сімейної психотерапії у др. пол. ХХ ст. з'являються сучасні психологічні теорії сім'ї та підходи до її вивчення. Так, у 1950–1960-х рр. учасники групи в Поло Альто розробили *комунікативний підхід* до аналізу психології шлюбно-сімейних стосунків. Вони вивчали сімейну систему як сукупність комунікативних процесів та кібернетичних зв'язків і зробили значний внесок у психологію сім'ї, зокрема першими розглянули сім'ю як гомеостатичний організм, який пручається змінам; вивчили особливості циркуляції інформації в сім'ї та дійшли висновку, що стосунки в сім'ї залежать від того, є вона ефективною чи дисфункційною; проаналізували вплив стилю спілкування на психічне здоров'я сім'ї; розробили концепцію подвійного затиску та довели вплив специфіки метакомунікаційних процесів на сімейні стосунки; розвинули теорію комплементарності ролей в її застосуванні до сім'ї; визначили важливість висловлених правил для необхідних змін і виділили та пояснили три види правил: приховані, відкриті і метаправила [3].

У 1970-х рр. на зміну комунікативному підходу приходять *підхід структурної сімейної терапії*. С. Мінухін у 1960–1970-х

рр. обґрунтував низку положень, які активно використовуються його послідовниками. Спільно з Дж. Хейлі він розробив основні стратегії роботи з сім'єю, на основі яких було створено багато технік: стратегії «слідування за сім'єю» з метою зниження опору змінам; стратегії реконструювання сімейної структури або реструктурування родини. Працюючи з делінквентними підлітками, С. Мінухін розкрив два основних дисфункціональних патерни, характерних для їхніх сімей: змішаність – поняття, близьке до симбіозу, низької диференційованості за М. Боуеном; роз'єднаність – поняття, полярно протилежне симбіозу, коли психологічна дистанція між членами сім'ї, навпаки, занадто велика.

Водночас 1970-ті рр. – це період панування *підходу*, пов'язаного з ім'ям М. Боуена, який зробив істотний вплив на розвиток теоретичних ідей психології сім'ї та сімейної психотерапії. Він розробив концепцію диференціації «Я», суть якої зводиться як до наявності автономії від інших людей, так і до внутрішньої диференціації думок і почуттів; концепцію «тріангуляції» – залучення в конфлікт між двома третього як засобу вирішення конфлікту [1, с. 27–28]. М. Боуен першим став цілеспрямовано досліджувати фактор макродинаміки сімейної системи – сімейну історію і сімейні сценарії упродовж кількох поколінь. Він сформулював закон трансмісії, згідно з яким патологічні патерни відносять типу тріангуляції і симбіозів накопичуються в поколіннях і можуть призводити до серйозної патології у нащадків [17].

Роботи С. Мінухіна, М. Боуена, групи Пало-Альто та інших сприяли появі нової парадигми в мисленні. Раніше вважалося, що причини симптоматичної поведінки лежать у самому індивіді, тепер же психотерапевти стали схилитися до того, щоб бачити проблему в сімейних взаєминах і працювати з нею в рамках сімейної психотерапії [1, с. 28].

Також 1970-ті рр. – це розквіт *гуманістичної психології та психотерапії*, який позначився на розвитку сімейної психології. Під їх впливом формується, за І. Малкіною-Пих, експерієнціальний (від англ. experience – переживання, досвід), або, за Дж. Браун і Д. Крістенсен, *заснований на досвіді теоретичний підхід* до психології та психотерапії сім'ї [7; 1, с. 56]. Екзистенційно-гуманістичні ідеї К. Вітакера і В. Сатір привели до створення теорії зустрічі, яка проголошує, що сімейна психотерапія повинна допомогти зустрітися людям, які, живучи разом, не мають емоційного контакту і в цьому сенсі не розуміють один одного.

У центрі роботи гуманістично-орієнтованого напрямку виявляється аспект сімейної ідеології: правил, норм і цінностей сімейної системи. Фундаментальний внесок цієї теорії, що зближує її із структурною та стратегічною, полягає в акценті на теперішньому, а не минулому. Але на відміну від структурної та стратегічної теорій і подібно до психоаналізу, основна увага приділяється окремому члену сім'ї, хоча його переживання припускають участь інших людей [1, с. 56].

Сімейні стосунки аналізуються крізь призму внутрішнього світу людини, її самооцінки і самоповаги, які В. Сатір вважала ключовим фактором в тому, що відбувається в її відносинах з іншими людьми [11].

У 1980-х рр. структурна психотерапія була піддана критиці через властиві їй механістичність і спрощеність, а на перший план вийшов *стратегічний підхід*. Стратеги активно враховували як структуру, так і мікро- і макродинаміку системи. Варто зазначити, що основна відмінність стратегічного підходу полягала в методах дослідження. Важливим моментом стратегічного підходу був прагматизм – переважно робота велася безпосередньо з симптомом, з приводу якого звернулася сім'я, на базі рефреміну, як правило, досить маніпулятивного. М. Еріксон запропонував велику кількість технік, спрямованих на ослаблення опору в процесі психотерапії.

Починаючи з другої половини 1990-х рр. помітно посилюється вплив конструктивізму, насамперед – через когнітивну психологію і когнітивну психотерапію. Піонером *когнітивно-біхевіорального підходу* до вивчення сім'ї був А. Елліс, який помітив, що подружні дисфункції виникають у тих випадках, коли партнери дотримуються нерелістичних уявлень щодо їх взаємин і схильні до перебільшених негативних оцінок дій іншого. У конструктивістсько-орієнтованому напрямку на перший план виходить аспект ідеології – робота з принципами і переконаннями учасників системи з метою більшої узгодженості принципів, а також – корекція різних викривлень мислення [17].

Висновки з проведеного дослідження. В результаті дослідження встановлено, що психологія сім'ї є міждисциплінарною галуззю науки. Аналіз сутнісної характеристики теоретико-методологічних основ психології сім'ї дозволяє дійти висновку, що в її основі лежить систематизована сукупність підходів, способів, методів, прийомів дослідження та теоретичні конструкції сформульовані в межах інших наук, галузей психології та практики сімейної психотерапії та сімейного консультування.

Варто відзначити відсутність єдиного підходу до дослідження сім'ї та розуміння її сутності. Водночас наукові теорії, сформульовані в межах різних наук, галузей психології та в процесі практики надання психологічної допомоги сім'ї та сімейного консультування створили теоретичну основу сучасної сімейної психології, актуальним завданням якої є інтеграція знань про сім'ю і практичного досвіду роботи з сім'єю в цілісну психологічну дисципліну – психологію сім'ї.

Очевидно, що аргументоване обґрунтування кожного з теоретичних підходів потребує більш ґрунтовного висвітлення, що, на нашу думку, може стати предметом подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Браун Дж. Теория и практика семейной психотерапии / Дж. Браун, Д. Кристенсен. – СПб. : Питер, 2001. – 352 с.
2. Бурова С.Н. Социология брака и семьи: история, теоретические основы, персоналии / С.Н. Бурова. – Минск : Право и экономика, 2010. – 444 с.
3. Бейтсон Г. К теории шизофрении / Г. Бейтсон, Д. Дексон, Д. Хейли // Московский психотерапевтический журнал. – 1993. – № 1. – С. 140–155.
4. Гурко Т.А. Теоретические подходы к изучению семьи / Т.А. Гурко. – М. : Институт социологии РАН, 2010. – 176 с.
5. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования / О.А. Карабанова. – М. : Гардарики, 2005. – 320 с.
6. Лысова А.В. Психология семьи / А.В. Лысова. – Владивосток : Издательство Дальневосточного университета, 2003. – 121 с.
7. Малкина-Пых И.Г. Семейная терапия / И.Г. Малкина-Пых. – М., 2006. – 992 с.
8. Николаева Е.И. Психология семьи / Е.И. Николаева. – СПб. : Питер, 2013. – 336 с.
9. Николс М. Семейная терапия / М. Николс, Р. Шварц. – М. : Эксмо, 2004. – 960 с.
10. Психология сім'ї : [навч. посіб.] / [Л.В. Помиткіна, В.В. Злагодух, Н.С. Хімченко, Н.І. Погорільська]. – К. : НАУ, 2011. – 272 с.
11. Сатир В. Вы и ваша семья: руководство по личностному росту / В. Сатир. – М. : ИОИ, 2013. – 104 с.
12. Семина С.В. Синергетический подход в психолого-педагогических исследованиях семьи / С.В. Семина // Гуманитарный вектор. Серия: Педагогика, психология. – 2011. – № 2. – С. 195–201.
13. Сидоренко Л.И. Феномен науки / Л.И. Сидоренко [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.philsci.univ.kiev.ua/UKR/courses/asp/lecphilidor.html>.
14. Уманский С.В. Психологическое консультирование и психотерапия семьи с позиций синергетики / С.В. Уманский [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.portalus.ru/modules/psychology/rus_readme.php?subaction=showfull&id=1264480418&archive=&start_from=&ucat=1&category=1.
15. Федорова Н.Є. Фактори розвитку науки під впливом еволюції суспільства / Н.Є. Федорова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка». – 2012. – № 6 (3). – С. 249–254.
16. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М. : Республика, 1993. – 325 с.
17. Холмогорова А.Б. Семейная психотерапия: история, основные школы, концептуальный аппарат / А.Б. Холмогорова // Современная терапия психических расстройств. – 2007. – № 2. – С. 19–29.
18. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений / Л.Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
19. Эйдемиллер Э.Г. Психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, И.Н. Никольская // Немедикаментозная терапия. – СПб., 2005. – Т. 1. – С. 97–148.